

М. Н. Тажа

«Нас не зітруть із рубрики!»:

Іван Багряний у спогадах сучасників

Мемуари є одним із найважливіших джерел вивчення літературного процесу і водночас це самоцінна образна форма відтворення життєвих подій, фактів, деталей, рис характеру і творчої діяльності багатьох митців. Вивчення природи мемуарної літератури дозволило науковцям виділити її видові ознаки: особистісний первень, ретроспективність і пам'ять. Більшість дослідників вважає, що пам'ять є одним із основних компонентів мемуарів [4, 13]. Зростання авторитету мемуарної літератури викликало дискусію «Мемуари на зламі епох» [7], предметом обговорення якої стало широке коло питань, пов'язаних із мемуаристикою. «Пам'ять – основа культури, – підкреслив А. Тартаковський, – а мемуаристика суть оречевлена історична пам'ять. Один із засобів духовної спадковості поколінь і одне зі свідчень рівня цивілізованості суспільства» [14:35]. Людина значною мірою не керує своєю пам'яттю, тому мемуаристи вагоме місце відводять пам'яті не свідомій, а стихійній, «інстинктивному», «позасвідомому спогаду». «Згадати, що згадається», – цю містку формулу, на думку І. Шайтанова [18], вони підносять до кардинального естетичного принципу. Пам'ять не має просторово-часових вимірів, долає і зупиняє час, повертаючи незворотно, уписуючи

сьогоднішнє у вічність. Пам'ять є критерієм достовірності, гарантією справжніх почуттів і думок. Це вже не стільки спогади минулого, скільки «переживання» його, переосмислення, коли важливий сам процес творчого «перестворення» дійсності. Пам'ять пов'язується з авторським ідеалом письменників: нею визначається міра цінності людини.

Пам'ять – істотний, якщо не єдино головний чинник творчості, певна одвічна даність творчого процесу. Дійсність остаточно формується саме в пам'яті і тільки потім набуває викінченого втілення у слові, минуле перетворюється у пам'яті і «переводиться» у текст. Мотив пам'яті безпосередньо пов'язаний з реалізацією авторської концепції. Настанова авторської свідомості на спогади – її домінантна риса, що підпорядковує всю сповідальну структуру мемуарних творів, а саме: ретроспективність у викладі, підбирання матеріалу, порушення хронологічної послідовності (замість якої – «плями пам'яті», «уривки минулого», «слайди пам'яті»).

Саме сучасники Івана Багряного у своїх спогадах відкрили маловідомі сторінки його біографії, дали змогу уточнити чимало суперечливих моментів життя і творчості, з'ясувати низку невідомих фактів. Звичайно, спогади не можуть претендувати на повну об'єктивність (суб'єктивність – одна із ознак цього жанру), але в комплексі висвітлення фігури письменника з різних точок зору вони уможливають цілісне уявлення, повноту характеру особистості. Деякі спогади про Івана Багряного принагідно згадувались у статтях, літературних портретах, де вони сприймалися авторами як джерело вивчення творчості письменника. Однак більшість спогадів не були об'єктом аналізу літературознавців, і це виправдовує наше звернення до них.

Про Івана Багряного свої спогади залишили люди багатого духовного життєвого досвіду, у різні роки перетиналися їхні дороги і долі з письменником, по-різному складалися їхні стосунки. Але цінність спогадів якраз полягає в особистісному сприйнятті тих чи інших подій, у власному оцінюванні його постаті.

Зі спогадів В. Гришка [2], Д. Гуменної [3], Г. Костюка [5], І. Кошелівця [6], У. Самчука [10], Ю. Смолича [11, 12],

Д. Чуба [16, 17], Ю. Шевельова [19] та інших сучасників постає Іван Багряний – людина і письменник, громадський і політичний діяч, публіцист, редактор, митець.

Мемуари про Івана Багряного вирізняються жанровою поліфонією. Це літературні портрети [5, 11], мемуарний шкіц [19], мемуарний нарис [2], фрагменти спогадів [1, 6, 16], нотатки [17], записи у щоденникові [8] тощо.

Зі спогадів сучасників Івана Багряного перед нами постає жива реальна людина, людина з плоті і крові. Акцент сучасників на людському відтінює подробиці, кожна з яких самотінна вже тому, що ми вперше про неї дізнаємося: «...він багато курить... За старою звичкою – махорку і газетний папір. І страшенно любить оселедці...» [10:319]; «...В Харкові Багряний один час носив чималу чуприну, а тому знайомі і прозвали його Левком...» [16:10]; «...з Антоненком-Давидовичем, В. Підмогильним, В. Тенетою вирушали на велосипедах з Полтави на Зіньків, іншим разом – до Дніпропетровська» [16:12]. Як згадує дружина письменника Галина, «...чоловік любив спів і сам трохи приспівував, хоч голосу особливого не мав, дуже любив гостей...» [1:179]; «...був веселої вдачі, захоплювався працею, умів працювати швидко. Коли була конечна потреба, писав статтю за півтори-три години» [1:176]. Зі слів Д. Гуменної, «...у всьому умів знаходити комічний бік і відразу веселився, збираючи навколо очей гармонійку зморшок та показуючи свої великі зуби і заражаючи сміхом слухачів. Як втішно розповідав він про свого охтирського приятеля-коня! Багряний завжди мав для нього грудочку цукру і кінь так полюбив його, що ходив за ним слідом усюди» [3:29]; «...вічно скаржився на безгрошів'я» [3:30].

Київський і харківський періоди життя і творчості (20–30-ті рр.) Івана Багряного найповніше відображено у спогадах Г. Костюка, Ю. Смолича, Д. Гуменної. Прагнення зримо й виразно показати І. Багряного, людину й письменника, та його епоху, повноцінно окреслити характер визначає підхід мемуаристів до своїх завдань. У спогадах Г. Костюка «Зустрічі і прощання» мемуарний портрет І. Багряного виділений стру-

ктурно як розділ. Створення тексту глибоко пережите автором, що, очевидно, і підказало вибір адекватних засобів для реалізації авторських інтенцій. За допомогою конкретної образної деталі мемуаристові вдається передати індивідуально неповторне: риси характеру, вдачі, портрет. Іван Багряний у Г. Костюка зображений на різних етапах життя, у різних життєвих обставинах хронологічно, при цьому часові параметри відкрито позначені датою: 1927 р. – «...юнак зі світлим вихрястим чубом, зеленаво-сірими ясними очима» [5:224]; 1928 р. – «...на початку нового (1927–8) з'явився Багряний, розхристаний, засмаглий, життєрадісний. Інформує, що збірку «В поті чола» здав до видавництва» [5:228]; «Пройшло понад 10 років. Тривожні дні серпня 1943... Перед нею [дружиною Костюка – пояснення наше. – *Т.Г.*] була постать огрядного, як їй показалось, мужчини, загальний вигляд якого аж ніяк не викликав довір'я. Великий, безладний вихрястий чуб на голові, суворе, з вольовими складками обличчя, в важких юхтових чоботях, у зимовому, грубої вовни пальті, ясного зеленкуватого (жіночого) кольору та ще з якимось рижим хутряним ковніром» [5:236]; «Наступна зустріч відбулася десь через два чи три місяці у Львові. Перед нами стояв пристойно одягнений молодий чоловік. Костюм, черевики, краватка, а найголовніше, з доброї вовни тепле пристойне пальто» [5:240]; «З'явився знову щойно на початку 1944 року. Зайшов здоровий, міцний, засмаглий на морозному вітрі, сповнений енергії і доброго настрою» [5:240]. Відзначмо такий важливий момент: для кожного із виявлених епізодів автор знаходить коротку етапну характеристику, а з цього ланцюжка складається об'ємний, усебічний, умотивований психологічний портрет.

Змалювання мемуаристами літературного середовища, побуту, письменницької праці дозволяє цілісно пізнати Івана Багряного як особистість творчу, досягнути художній світ його сюжетів і образів. У спогадах В. Гришка, І. Кошелівця, Г. Костюка, Ю. Шевельова маємо безцінний коментар до доробку І. Багряного. Через «відкритість жанру» мемуаристи висловлюють свої прямі публіцистичні оцінні судження. Так, напри-

клад, І. Кошелівець у «Фрагментах...» пише: «Іван Павлович Багрянний, письменник талановитий і в творчості плідний, але дещо неохайний у письмі, що негативно позначалося на літературній вартості його творів, людина до того егоцентрична, яка просто не уявляла собі, що могло появиться на світ щось варте уваги поза засягом його впливу...» [6:148]. Як згадував Г. Костюк, письменник утаємничував його в плани навіть нездійснених видань (сатиричний цикл «Комета»), кожную нову написану річ намагався йому читати. В. Гришко ділиться враженнями від читання автором і обговорення написаного на еміграції драматичного твору «Морітурі». Багрянний декламував цей твір у присутності «гірняківців» і літературно-мистецького кола «таборян». «Багрянний читав, як завжди, ефектно, увиразнюючи інтонаціями голосу, жестами, додатковими ремарками характери дійових осіб і розвиток дії, так що діалоги і сцени драми поставали перед слухачами як живі» [2:257]. В обговоренні взяли участь Ю. Лавріненко, І. Костецький, театralи, які висловили низку цікавих літературно-критичних зауважень. Багрянний у своєму кінцевому слові охарактеризував свій твір «як драматичну повість» і підкреслив саме її реально історичний зміст, зазначивши, що події і люди, що виведені в творі, не вигадані, а дійсні, авторові співв'язні спецкорпусу НКВС Харківської тюрми на Холодній горі. При цьому він навіть назвав конкретні прізвища тих, що стали прототипами твору» [2:259]. Майже всі мемуаристи (В. Гришко, Г. Костюк, Ю. Смолич, Д. Чуб) відзначають, яке сильне враження справляло читання Іваном Багрянним своїх творів напам'ять. Г. Костюк згадує: «Приголомшений я був і способом його читання: просто без жадних записок, з пам'яті прочитав цілу довжелезну поему. Та ще й як прочитав! Чітко, виразно, без штучної патетики, але з потрібною в певних місцях наголосовою інтонацією. Це межувало з чудом» [5:226]; «Й почалася наша чергова поетична меса. Багрянний читав щойно написану поему «Гуляй-Поле». Це не була звичайна поезія і не було це звичайне читання. Це був крик зраненої душі поета» [5:240]. Д. Чуб занотовує, що 1946 р.

у Старому Ульмі (Німеччина) всіх слухачів здивувало, як Багрянний читав свої поезії більше години напам'ять.

Специфічним виявом пам'яті мемуаристів стає своєрідне відбирання фактів, деталей, подій. Думки більшості дослідників мемуаристики збіглися на тому, що завдання автора спогадів може реалізуватися лише в площині реставрації його вражень. Часто це знайомство, перше враження. «У літературних портретах, – наголосив теоретик літератури В. Халізов, – увага авторів нерідко зосереджується більше на тому, що *виражають* фігури чи особи, яке враження вони справляють, які почуття й думки викликають ...» [Курсив В. Халізова, а підкреслення наше. – *Т.Г.* – 15:220]. Д. Гуменна у своєму автобіографічному творі згадує: «А я також зацікавлено розглядала цього харківського гостя. Щось у ньому є невловно подібне до Сави Божка. Оця може самозвеличувальна поза? Чи може, що обидва вони русяві, з біляво-золотистим чубом, кулястим чолом та упертим рисунком носа в профіль? Тільки у Багряного кінські зуби, як сміється, а як не сміється, то товсті губи» [3:28]. Інше перше враження склалося у В. Гришка: «Своєю зовнішністю він мені здався подібним до Олександра Копиленка того періоду, коли я його знав у Харкові, і Багрянний сказав, що в харківських колах їм обом, що були особистими приятелями, про цю подібність також говорили» [2:230].

Громадсько-політичне життя і творчість Івана Багряного на еміграції найповніше відбито у спогадах В. Гришка і Ю. Шевельова. Згадуючи свій трирічний шлях на еміграції «від Бандери до Багряного», В. Гришко пише про тогочасну діяльність двох найяскравіших ідейно-політичних середовищ українського закордоння: давнішого, в основному західноукраїнського, ОУН під проводом Степана Бандери та новоствореного тоді, в основному східноукраїнського, УРДП під проводом Івана Багряного. В. Гришко безпосередньо співпрацював з цими двома лідерами. «Власне, особистість і діяльність цих, як жартома говорилося тоді – двох головних “Бе”», є також у центрі уваги в мемуарному нарисі [2:227]. В. Гришко, людина із найближчого оточення Івана Багряного, побратим і соратник по УРДП, з яким пов'я-

зано багато років спільної діяльності, згадує свого товариша як натхненника й організатора політичного руху, авторитетного лідера. Саме популярність та взагалі так звана «харизматичність» особи Багрянного зумовили те, що в свідомості більшості ця ініціатива пов'язувалась із ім'ям Багрянного «...і цілий рух відразу одержав назву “багрянівського”» [2:235], хоч він був одним із ініціаторів творення партії.

І. Багрянний був полум'яним промовцем і затятим полемістом, виказував незвичайні організаційні здібності політика, і це красномовно підтверджено мемуаристами. Його сподвижники В. Гришко та Г. Костюк у Багряному-політикові відзначали політичний розум і відвагу у створенні політичної партії через публіцистичну журналістську трибуну «Українських вістей». У. Самчук підкреслює, що Багрянний був «символом громадської активності» [10:318].

Зі спогадів постає «тяжка атмосфера», у якій доводилося перебувати І. Багряному. У калейдоскопі подій, ситуацій, конфліктів, розгубленості у тих політичних катаклізмах еміграційного періоду він характеризується як людина «сильної волі і відваги» [19:178]. Ю. Шевельов у своєму мемуарному шкіці осмислює історичну ситуацію, у якій опинився І. Багрянний і яка склалася у середовищі українських емігрантів: «Його критикували, проти нього велася скажена й неперебірлива кампанія, доходило до фізичних загроз, вироків смерті, биття вікон у його мешканні» [19:178]. Але він не здавався, він творив історію, він нею жив, це було його життя, його правда. На думку Ю. Шевельова, Іван Багрянний пройшов шлях свого політичного розвитку «...від совєтчини через впливи ОУН – до власної, революційно-демократичної ідеології і партії. В усіх етапах цього розвитку він умів любити і умів ненавидіти» [19:178].

Як засвідчують спогади, багатьох сучасників вражали відкритість, чесність і прямолінійність цієї людини. У спілкуванні з людьми він був принциповим, непоступливим, з твердими переконаннями «... людина динамічного, вибухового темпераменту» [10:318], а «реакції могли бути різкі й далекі від толерантності» [19:180]. «Найбільше було дискусії поміж

Уласом Самчуком та Іваном Багряним... Іноді в листах та при зустрічах у них доходило до гарячих перепалок» [16:12].

На нашу думку, саме Ю. Шевельову вдалося відтворити психологічний образ Івана Багряного у всій його невловимій внутрішній складності. Він подає власну концепцію розуміння Багряного як людини і творця, підкреслюючи узалежненість формування і становлення його від соціальних обставин: «Інтелегент першого покоління і, великою мірою, як продукт радянського виховання» [19:180]. Ю. Шевельов як провідний літературознавець з його «критикою вгляду» зберігає єдиний масштаб підходу до аналізу фігур і явищ. У мемуарному шкіці Ю. Шевельова переважає літературно-критична домінанта з дивовижним рівнем осмислення та узагальнення зробленого Іваном Багряним. Глибокі фахові коментарі Ю. Шевельова дають можливість зрозуміти справжнє місце і значення творчості письменника в українській літературі: «Без Багряного МУР усе таки не був би тим, чим він був, і література наша не була б тією, якою вона була [19:181] ... «Сад Гетсиманський», роман його, виданий в Ульмі 1950 року, видатний політичний роман (точніше – романізовані спогади про радянські в'язниці й терор), – один з найвищих осягів еміграційної літератури» [19:180].

Не залишилося поза увагою сучасників (В. Гришко, У. Самчук) і слово Багряного-публіциста, слово вагоме і вартісне, виплекане в серці істинного сина України, його політичні погляди.

Життя і творчість Івана Багряного переломлює в собі буття народу з усіма історичними та соціальними катаклізмами, драматичними процесами і трагедіями. З різнорідної мозаїки фактів, оцінок, роздумів сучасників чітко вимальовується Іван Багряний – людина непересічна, з життєвою напористістю, оптимізмом, «струмом життєлюбства», людина невтомної праці, безнастанного шукання. У спогадах сучасників відбився увесь перебіг життя з найважливішими моментами долі людини й письменника, який у всьому був справжнім, чесним перед літературою і собою. Творчість Івана Багряного поета і прозаїка, кожен рядок якого пройшов крізь серце, розум, крізь саме жит-

тя, відповідала його характеру, мужньому, поривчастому, енергійному. Названі у статті спогади цінні самими особами оповідачів, насамперед знаковими постатями діаспори (Ю. Шевельова, Г. Костюка). Тому все те, що збереглося у пам'яті сучасників-очевидців, суттєво доповнює образ І. Багряного.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Багряна Г.* «І довго ти будеш плакати за мною...» (Спогади дружини Івана Багряного) // Дніпро. – 1992. – № 10–12. – С. 176–179.
2. *Гришко В.* «Під Бандерою» і з Багряним. Мемуарний нарис з історії ідейно-політичного життя української повоєнної еміграції 1945–49 рр. // Гришко В. Карби часу. Публіцистика. – Т. 1. – К., 1999. – С. 225–447.
3. *Гуменна Д.* Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. – Кн. друга. Жар і крига. – Балтимор-Торонто, 1990. – С. 28–31.
4. *Колядич Т.* Воспоминания писателей: проблемы поэтики жанра. – М., 1998.
5. *Костюк Г.* Іван Багряний // Зустрічі і прощання: Спогади. – В. 2-х т. – Кн. 1. – Едмонтон, 1987. – С. 224–241.
6. *Кошелівець І.* Розмови в дорозі до себе. – К., 1994.
7. «Круглый стол»: Мемуары на сломе эпох // Вопросы литературы. – 1999. – № 1. – С. 3–55; 2000 – № 1. – С. 3–43.
8. *Любченко А.* Щоденник. – Львів-Нью-Йорк, 1999.
9. *Нитченко Д.* Великий майстер літератури (Фрагменти спогадів про Івана Багряного) // Дніпро. – 1992. – № 10–12. – С. 180–183.
10. *Самчук У.* Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. – Вінніпег, 1979.
11. *Смолич Ю.* Розповідь про неспокій триває. Дещо з двадцятих, тридцятих і дотепер в українському літературному побуті. – Частина друга. – К., 1969. – С. 156–160.
12. *Смолич Ю.* Розповіді про неспокій немає кінця. Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті. – К., 1972. – С. 110.
13. *Тартаковский А.Г.* 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения. – М., 1980.
14. *Тартаковский А.Г.* Мемуары как феномен культуры // Вопросы литературы. – 1999. – № 1. – С. 35.
15. *Хализев В.Е.* Теория литературы. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2002.
16. *Чуб Д.* Фрагменти спогадів про І. Багряного // Нові дні. – 1983. – № 405 (листоп.). – С. 9–13.
17. *Чуб Д.* Розповідь про зустріч з І. Багряним // Нові дні. – 1978. – № 434 (груд.). – С. 27–28.
18. *Шайтанов И.* Как было и что вспомнилось (Современная автобиографическая и мемуарная проза) // Литературное обозрение. – 1977. – № 4. – С. 59–63.
19. *Шевельов Ю.* (Юрій Шерех) Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. – Т. 2. – Харків-Нью-Йорк, 2001. – С. 177–182.

SUMMARY

The article deals with the description of a many-sided personality of Ivan Bagryany in the memoirs of this contemporaries.